

Mühazirə №8

Mövzu: Xüsusiləşmələr və onların əmələ gəlməsi

Plan:

- 8.1. Xüsusiləşməni əmələ gətirən şərait;
- 8.2. Xüsusiləşmiş üzvlərlə xüsusiləşmiş əlavələrin oxşar və fərqli cəhətləri;
- 8.3. Cümlə üzvlərinin xüsusiləşməsi.

8.1. Xüsusiləşməni əmələ gətirən şərait

Nitq prosesində cümlə üzvlərindən biri xüsusi səs tonu ilə tələffüz edilir. Fasilə və durğu ilə başqa üzvlərdən ayrılır. Dildə olan bu prosesə *xüsusiləşmə*, bu cür üzvlərə isə *xüsusiləşmiş üzv* deyilir. Məs.: *Evə gedəcəyinə söz verməsinə baxmayaraq*, Qafar dayı yenə mədəndə qaldı; *Səlcuq şahzadələri dövlətin süqutuna baxmayaraq*, Kirmanda, İraqda, hətta Misirdə belə hökumət düzəldiblər (M.S.O).

Xüsusiləşmə dildə müxtəlif məqamlarda, şəraitlərdə əmələ gəlir. Xüsusiləşməni əmələ gətirən şərait başlıca olaraq aşağıdakılardır:

1. Feili sifət, feili bağlama və məsdər tərkibləri bəzən qoşmalarla və ya qoşmalaşmaqda olan sözlərlə (başqa, savayı, özgə, qeyri, sonra, kimi, haqda, baxmayaraq, əlavə, əvəzinə, asılı olaraq, yanaşı olaraq, fərqli olaraq və s.) əlaqəyə girir, cümlənin əsas xəbəri ilə əlaqəni xeyli zəiflədir. Həcm etibarı ilə genişlənərək budaq cümləyə yaxınlaşır. Xüsusi intonasiya və fasilə ilə tələffüz edilərək cümlənin qalan hissələrindən fərqlənir və xüsusiləşir. Məs.: *Göyün üzünü qara bulud alan kimi*, bəzi xəstələrə mənfi təsir güstərir. *İstirahət günü olduğuna baxmayaraq*, birbaşa müdirin yanına yollandı. *Hələ bir çox sağol demək əvəzinə*, minnət də qoyursan və s.

2. Danışanın məqsədindən asılı olaraq bəzi cümlə üzvlərinin əvvəlinə, *xüsusən*, *xüsusi*, *hətta*, *o cümlədən*, *özü də*, *illa da*, *illah da* və s. kimi sözlər gətirilir. Həmin hissə tələffüz zamanı daha aydın nəzərə çarpır və xüsusiləşir. Məs.: *Mehman bəzi cari işləri, o cümlədən də Məmmədخانın işini* ona tapşırırdı. *Qadınlar, xüsusi* *ərlik qızlar* kişi məclislərində oturub çörək yeməzdilər ki, "ayıbdır" (İ.Ə). *Əvvəllər özümüzlə yanaşı*, onlar üçün də xörək asardım (İ.Ə).

3. Xüsusiləşmə söz sırasının pozulması ilə yarana bilir. Bəzi cümlə üzvləri öz yerindən cümlənin sonuna keçirilir. Məs.: *Bir aya bənzədi – camalı solğun*, *bir qıza bənzədi - gözləri dolğun* (S.V)

4.Bəzən əlavə məlumat vermək məqsədilə cümləyə daxil edilən bəzi üzvlər də xüsusi nəzərə çatdırılır və xüsusiləşir.Məs.:Şahgəldiyeva vaxtilə Şəmistanı komunaya gətirib,*camaatın iradəsinin əksinə olaraq*,sədr seçdirmişdir.

5.Bildiyimiz kimi,əlavələrin böyük bir hissəsi xüsusi intonasiya və fasilə ilə ayrılaraq xüsusiləşir.Məs.:Ələskər Ələkbərovu – *o görkəmli sənət xadimini* hamı sevirdi.

8.2.Xüsusiləşmiş üzvlərlə xüsusiləşmiş əlavələrin oxşar və fərqli cəhətlər

Xüsusiləşmiş üzvlər formasına görə xüsusiləşmiş əlavələrə oxşayır.Hər ikisində iki komponent müşahidə olunur. Pilləkənlərlə dırmaşan adam düz *buraya,Səltənətin evinə* gəlirdi (M.C).Fakültəmizin tələbələri,*xüsusən üçüncü kursda oxuyanlar* ədəbi-bədii gecədə fəal iştirak etdilər.Bu misallardan birincisində xüsusiləşən əlavələr ,ikincisində dəqiqləşdirici xüsusiləşmiş üzv vardır.

Bunların əsas fərqləri aşağıdakılardır.

1.Əlavə ilə əlavəli üzv bir məfhumun müxtəlif ifadəçiləri olduğundan onların arasında bərabərlik işarəsi qoymaq olmur.Məna etibarı ilə birinci cümlədə *buraya* sözü bərabərdir *Səltənətin evinə* birləşməsinə.Lakin dəqiqləşdirilmiş xüsusiləşdirilmiş isimlərdə əvvəlcə cəm,toplu,əsas kütlə götürülür,sonra onun bir hissəsi,cüzi xüsusiyyəti arasına bərabərlik qoymaq olmaz.*Fakültəmizin tələbələri* birləşməsi *xüsusən üçüncü kursda oxuyanlar* birləşməsinə bərabər deyildir.

2.Əlavədən əvvəl *yəni* sözü işlənir.Xüsusiləşmədən əvvəl isə *xüsusən, ələlxüsus, hətta , illah da* və s.tipli sözlər işlənir.

3.Əlavə cümlə üzvü sayılmır.Hansı üzvün əlavəsidirsə,onun adı ilə adlanır.Yəni mübtədanın əlavəsi,xəbər əlavəsi və s.Xüsusiləşən hissə isə cümlə üzvü hesab olunur.

8.3.Cümlə üzvlərinin xüsusiləşməsi

Bütün cümlə üzvləri eyni dərəcədə xüsusiləşmir.Bunlardan bəzilərinin xüsusiləşməsinə tez-tez,bəzilərininkinə isə gec-gec ras gəlirik.Ən az hallarda xüsusiləşən xəbər,mübtəda və təyindir.Ən çox xüsusiləşən isə zərflik və tamamlıqdır.Bunlardan başqa,əlavələr də xüsusiləşir.

*Tamamlıqların xüsusiləşməsi.*Tamamlıqlar daha çox *başqa,qeyri,savayı,özgə,əlavə* və s. kimi qoşmalarının bir sıra söz və birləşmələrə artırılması ilə xüsusiləşir.*Onun 60 yaşlı anasından başqa*,heç kimi yox idi (H.N);*Namazqulunun Zülmət dəstəsinə qoşulmaqdan savayı*,daha ayrı bir yolu qalmırdı(S.R);*Ədhəmin başına həmişəkindən əlavə*,bir dəsdə adamın toplandığını görüb,"sınıq düşməmək üçün" ayaq saxladı (B.B)

Tamamlıqların xüsusiləşməsi bir sıra məna çalarlarının yaranmasına səbəb olur.

1.Bəzi xüsusiləşən hissəyə aid fikir cümlənin xüsusiləşməyən hissəsinə də aid olur və bu cür tamamlıqlar aid etmə xüsusiyyətini daşıyan tamamlıqlar adlanır.Məs.:Müşavirəyə *alim və mühəndislərdən başqa*, texniki işçilər də dəvət edilmişdi.

2.Bəzi xüsusiləşən tamamlığa aid fikir istisna xarakteri daşıyır.Cümlənin qalan hissəsindən fərqlənir.Belələri istisna xarakteri daşıyan tamamlıq adlanır.Məs.:*Həmin ki yerində oturmuş Pəri nənədən başqa*, ailə üzvlərinin hamısı ayaq üstə yasavullarla üz-üzə dayanmışdı (M.H).

*Zərfliyin xüsusiləşməsi.*Zərflilər izahedici sözlər hesabına genişlənərək budaq cümləyə yaxınlaşır və xüsusiləşir.Zərflilər bu söz və birləşmələrlə vasitəsi ilə xüsusiləşir: *baxmayaraq, halda, əvəzinə, xüsusən, xüsusilə, özü də, o cümlədən, hətta, illahda, kimi, yanaşı olaraq, fərqli olaraq, asılı olaraq* və s.

Qarşılaşdırma zərfliyinin xüsusiləşməsi: *Kazım Sonadan yaşca böyük olduğuna baxmayaraq*, çox zaman onun dediklərini anlamaz, gözünü döyüb durardı (M.İ); *Onlar nazik geymələrinə baxmayaraq*, şaxtadan şikayət etmirdilər. *Qırx səkkiz yaşı olduğu halda*, saçlarında bir dənə də ağ tük yox idi (İ.Ə); *Aşağıdan yenidən başlamaq əvəzinə*, ulduzunu gözə soxa-soxa, "həqiqət" axtarmağa başlayıb (B.B)

Tərzi-hərəkət zərfliyinin xüsusiləşməsi: *Uşaqlar yığıla-yığıla yeriməyi öyrəndikləri kimi*, böyükələr də görüb-götürüb öyrənirlər. *Əsəbləri pozulmuş adamlar qorxulu yuxu görən kimi*, bu bədbin fikirlərin də mənim düşdüyüm çətin vəziyyətdən doğduğunu bildirdim (İ.Ə); *Ancaq bununla yanaşı olaraq*, ürəyimin dərinliklərində mənim üçün ondan əziz adam yox idi (İ.Ə); *Dəmirov əvvəlki yığıncaqlardan fərqli olaraq*, birinci özü danışmağa başladı (İ.Ə)

Zaman və yer zərflilərinin xüsusiləşməsi: *Yayda, xüsusən oba yaylağa köçəndə* kəndlər boş qalırdı. Evimizdə, *xüsusilə anam xəstə olduğu zaman* çox tutqun, kədərli bir vəziyyət yaranardı (İ.Ə); *Hər yerdə, o cümlədən partlayışın baş verdiyi ərazidə* güclü nəzarət dəstələri gəzirdi.

Xəbərin xüsusiləşməsi daha çox əlavələrlə olur: *Sənin kimi rəncbərin əsil cəbhəsi buradır – kənddir* (M.C) Bura "xaraba" sözünə qətiyyənlə layiq olmayan sağlamlıq ocağıdır, *minlərlə insana yenidən həyat verən şəfəxanadır* (Q.X)

Həmcins şəkildə işlənən mübtədələrdən biri xüsusən, ələlxüsus, hətta, o cümlədən və bu tipli sözlər vasitəsilə xüsusiləşir; məs.: İbrahim xan, Vaqif, Məhəmməd həsən ağa, Məlikşahnəzərin gənc oğlu Cəmşid, xan zadələr, *o cümlədən Məhəmməd bəy* içəri daxil oldu (Y.V.Ç). *Həbsxanadan qaçmış dustaqların hamısı, o cümlədən Vasili Orlov* da burada idi.

Təyin daha az xüsusiləşir, çünki dilimizdə, adətən, təyin təyinləndəndən ayrı düşə bilmir. Bununla belə ədəbi dildə cümlədə elə şərait yaranır ki, təyinin xüsusiləşməməsi

mümkün olmur;məs.:İndi bir yarım,üç tonluq maşın deyil,beş,səkkiz və *hətta on tonluq* maşınlar dalbadal gəlirdi (İ.Ə).

Elə konstruksiyalar vardır ki,orada xüsusiləşmə *könüllüdür*;yəni müəyyən bir konstruksiyanı məqsəd və intonasiyadan asılı olaraq,xüsusiləşdirərsən də,xüsusiləşdirməzsən də.Məs.:*Bizim Əhmədin oğlu Kamal Həmidov yarışda birincilik qazandı* cümləsində *Kamal Həmidov* sözlərini intonasiya və fasilə vasitəsilə xüsusiləşdirmək olar.Yəni belə:*Bizim Əhmədin oğlu,Kamal Həmidov, yarışda birincilik qazandı.*

Bu cümlələr arasında fərq orasındadır ki,birinci halda cümlədə təyin vəzifəsində işlənən *bizim Əhmədin oğlu* sonrakı halda mübtəda kimi müəyyənləşir.Əgər bunların sırası dəyişilərsə,xüsusiləşmədəki könüllülük aradan qalxar,xüsusiləşmə zəruri şəkil alar: *Kamal Həmidov,bizim Əhmədin oğlu,yarışda birincilik qazandı.*Burada *Bizim Əhmədin oğlu* birləşməsi *zəruri* olaraq xüsusiləşir.

Dəqiqləşdirici üzvlərin xüsusiləşməsindən əvvəl,qoşmalı xüsusiləşmələrdən sonra mütləq vedgül qoyulmalıdır:

1.Dəqiqləşdirici üzvlərin xüsusiləşməsindən əvvəl vedgülün qoyulması:Hər yerdə,*o cümlədən partlayışın baş verdiyi ərazidə* güclü nəzarət dəstələri gəzirdi.

2. Qoşmalı xüsusiləşmələrdən sonra vedgülün qoyulması:*Uşaqlar yığıla-yığıla yeriməyi öyrəndikləri kimi*,böyüklər də görüb-götürüb öyrənirlər.

Ədəbiyyat

1.B.Xəlilov.Müasir Azərbaycan dili.Sintaksis.Bakı,2017

2.Ə.Abdullayev,Y.Seyidov,A.Həsənov.Müasir Azərbaycan dili,IVh.Sintaksis,Bakı,2007

3.Q.Kazımov.Müasir Azərbaycan dili.Sintaksis,Bakı,2010